

Jeanne Holierhoek

Uitrusten met Foucault

Jeanne Holierhoek (1947) studeerde Franse taal- en letterkunde in Leiden. Ze vertaalde romans van o.a. Michel Tournier, Jean Giono en Lydie Salvayre. Tegenwoordig vertaalt ze vooral filosofische teksten uit heden en verleden. Ze geeft workshops en lezingen, tevens mentoreert ze beginnende vertalers en schrijft ze korte teksten over vertalen. In 2001 werd ze Chevalier in de Ordre des Arts et des Lettres. In 2007 ontving ze de Dr Elly Jafféprijs voor haar gehele vertaaloeuvre, in het bijzonder voor Over de geest van de wetten van Montesquieu. In 2011 ontving ze, samen met auteur Marie NDiaye, voor Drie sterke vrouwen de eerste Europese Literatuurprijs. Samen met Mirjam de Veth schreef ze een boekje over leven en werken van Elly Jaffé: C'est magnifique! In 2018 werd haar oeuvre bekroond met de Martinus Nijhoff Vertaalprijs. 'Uitrusten met Foucault' werd speciaal voor VertaalVerhaal geschreven.

Uitrusten met Foucault

Een aantal jaren geleden mocht ik meedoen aan de Vertalersgelukstournee. Samen met collega's kreeg je in een boekhandel of in een zaaltje de gelegenheid om aan een geïnteresseerd publiek iets te vertellen over je vak. Voor de boekenleggers met foto die daarna werden uitgedeeld moest ik een persoonlijk motto bedenken. En dat motto werd: 'Als ik vertaal, rust ik uit van het leven.' Nu, jaren later, realiseer ik me dat dit motto op dit moment misschien wel meer dan ooit van toepassing is. Het leven wordt er met het ouder worden bepaald niet eenvoudiger op, maar dankzij de concentratie die het vertalen vergt, dankzij de voldoening over de inzichten die je je al vertalend eigen maakt en over de geslaagde oplossingen die je verzint, kunnen de problemen van het 'echte' leven – variërend van de cv-ketel die moet worden vervangen via de bedenkelijke blik van de oorarts tot en met de zoveelste verdrietige uitvaart – tijdelijk op een rustgevende afstand worden gezet.

Dus vooralsnog voor mij geen bridgeclub of sudoku's, maar vertalen als stevig anker. En niet te vaak terugkijken naar wat ik aan vertaalproducten heb afgeleverd, maar me verdiepen in de tekst die hier en nu op mijn bureau ligt. Ooit stonden de door mij vertaalde boeken op een gestaag uitdijende rij naast elkaar in de boekenkast, om trots in ogeschouw te nemen en er bezoekers op te wijzen: dat daar, dat heb ik allemaal gedaan! Maar al een aantal jaren geleden heb ik ze verspreid tussen andere boeken door ze alfabetisch bij de desbetreffende auteurs onder te brengen. Dat helpt met het relativeren van je eigen prestaties – voor zover kritiek van anderen daar al niet fors aan heeft bijgedragen. Alleen mijn allereerste vertaling vond ik indertijd perfect, daarna zakte die parmantige arrogantie snel weg en durfde ik niet goed meer door mijn vertalingen te bladeren, uit angst dat mijn oog meteen op een grove fout zou vallen. Ik vertrouwde ook niet goed meer op de prijzende woorden van anderen. Zo'n houding behoedt me voor gemakzucht.

Wat mij ook hielp om de gemakzucht te bestrijden, was dat de boeken die ik vertaalde steeds moeilijker werden – of zag ik steeds meer moeilijkheden en walste ik vroeger oppervlakkiger over een tekst heen? Descartes en Montesquieu vielen indertijd al niet mee. Binnenkort verschijnt *De archeologie van het weten*, het enige van de grote standaardwerken van Michel Foucault dat nog niet in het Nederlands was verschenen. En al worstelend met dat boek begon ik steeds beter te begrijpen waarom uitgeverij Boom zo'n vijftig jaar lang eromheen was blijven draaien. Het is voor een groot deel een dialoog van de auteur met Franse collega-denkers uit zijn eigen tijd. Het boek staat vol toespelingen, die nauwelijks worden verduidelijkt. De auteur spaart zichzelf niet en zet anderen nog harder op hun nummer -- zij het zonder namen te noemen, en dat is beleefd van zijn kant, maar lastig voor de lezers en voor de vertaalster. In ieder geval krijgen de naamloze aanhangers van de ideeëngeschiedenis en van de mentaliteitsgeschiedenis er flink van langs. Wat zijn eigen opvattingen betreft komt Foucault niet met kant-en-klare conclusies, maar betreft hij de lezers uitvoerig bij zijn denkproces, waarin hij zoekend en tastend voortgaat, terugkeert van verkeerd ingeslagen paden, steeds maar weer blijft herhalen wat iets *niet* is om te proberen zich een weg te banen naar toch in ieder geval het

begin van een archeologische analyse. Het klinkt misschien vreemd, maar vanwege dat veelvuldige ontkennen, dat obsessieve hameren op alles wat Foucault *niet* beoogt, kreeg ik associaties met het werk van de Franse dichter Mallarmé, die zijn lezers via suggestieve woorden en beelden probeert op te tillen naar de ijle sferen van het bijna-niets of zelfs van het niets. In het gedicht *Le cygne* bijvoorbeeld is er de doodsstrijd van de zwaan die vastzit in het ijs: een wit dier in een wit landschap, zo goed als dood... Veel 'nietser' kun je het niet hebben. Het gedicht bevat nog veel meer verwijzingen naar afwezigheden: het meer dat is vergeten, de vluchten die niet zijn gevlogen... Allicht is er al een diepgravende verhandeling over geschreven: over Mallarmé, zijn zoeken naar het *niets* via *le cygne* (klinkt als: *le signe* [de zwaan / het taalteken]) in relatie tot Foucault met zijn pogingen het *enoncé* (een heel specifieke taaluiting) te lokaliseren in de smalle spleet tussen allerlei andere taaluitingen die *geen enoncés* zijn. En zo vreemd is de associatie misschien niet: Foucault was een bewonderaar van Mallarmé en hij hield zich ook bezig met andere vormen van literatuur.

Waarom ben ikzelf eigenlijk niet bij de literatuur gebleven, maar als vertaalster steeds meer geschicht naar de filosofie? Al in mijn studietijd koos ik filosofie als bijvak en ik moet bekennen: denken maakt me gelukkig. Verder vergt het vertalen van filosofische teksten nogal wat studie- en interpretatiewerk; je moet er veel omheen lezen om de grotere verbanden met het oeuvre in zijn geheel, met andere denkers, met de algemene terminologie, op te sporen. Dat inbedden in iets groters geeft voldoening – al blijft het totaalbeeld zich per definitie aan het zicht onttrekken. En let wel, ik wil andersom niet beweren dat je zonder veel voorkennis het oeuvre van een auteur als Proust of Joyce zou kunnen gaan vertalen.

Het aantrekkelijke van filosofie vertalen is misschien ook dat het vaak een grotere marge van vrijheid biedt. Ik heb me bijvoorbeeld bij het vertalen van *De archeologie van het weten* – en kort daarvóór bij het vertalen van een aantal essays van Didier Éribon – wat meer speelruimte veroorloofd dan ik bij het vertalen van romans als die van Marie NDiaye of Michel Tournier heb gedaan. In literaire teksten van hoge kwaliteit mag je ervan uitgaan dat elk woord zorgvuldig is gewogen, dat de constructie van elke zin spoort met de boodschap; in filosofische teksten laten auteurs zich soms naar mijn idee meeslepen door hun denkproces, blijven ze dichter bij hun hersens dan bij de taal, kunnen ze soms geen eind meer breien aan ellenlange zinnen met een hordeloop aan tussenzinnen, staan de verwijswoorden en de woorden waarnaar ze verwijzen wel erg ver uit elkaar, enzovoort. Dan hebben de lange zinnen een minder literaire, minder suggestieve functie dan in het werk van iemand als NDiaye of van Proust. In het geval van Éribon, die gezien de achteraf naar zijn vertalers opgestuurde correcties duidelijk met enige haast schrijft, mag je de lezers van de vertaling naar mijn mening wel een beetje tegemoetkomen. In Foucaults *De archeologie van het weten* heb ik dat ook een enkele keer gedaan. Maar dan weer niet in een formulering als *sauf dans un certain nombre de cas relativement limités* (behalve in een bepaald aantal relatief beperkte gevallen') – al heb ik daarover eerlijk gezegd gearzeld.

Dat je soms zelfs *genoodzaakt bent* de Nederlandse lezers tegemoet te komen, komt door de meerduidigheid van nogal wat Franse woorden. Ik noem een paar voorbeelden, gevallen waarin de vertaler of vertaalster als het ware alvast het voorwerk voor de lezers doet. Moet je in een bepaalde context *condition* vertalen als *voorwaarde* of als *omstandigheid*? *Discours* als *discours*, *redevoering*, *debat*? *Histoire* als *geschiedenis* of als *geschiedeniswetenschap*? *Disposition* als *dispositie*, *verdeling*, *neiging*? *Aliénation* als *krankzinnigheid*, als *vervreemding*, of zijn misschien beide betekenissen bedoeld? In dat opzicht hebben vertalers naar het Engels het makkelijker; zij kunnen volstaan met vertalingen als respectievelijk *condition*, *history*, *discourse*, *disposition*, *alienation*, enzovoort. De lezer van de Engelse vertaling moet dan maar uitmaken wat er precies wordt bedoeld, dat moet de lezer van het Franse origineel immers ook.

Nog zo'n probleempje voor lezers van een Engelse vertaling: naar zaken wordt meestal verwezen met *it*, terwijl in het Nederlands voor zaken een onderscheid wordt gemaakt tussen onzijdig, vrouwelijk of mannelijk – het onderscheid tussen vrouwelijk en mannelijk is overigens in het Nederlands bezig te verdwijnen. Bij het vertalen van *L'archéologie du savoir* raadpleegde ik weleens de Engelstalige én de Duitstalige vertaling om interpretaties te kunnen vergelijken met die van mijzelf. Daarbij werd mij steeds duidelijker dat ik beter een Duitse dan een Engelse lezer zou kunnen zijn. Studenten die verklaren liever vertalingen in het Engels te lezen dan vertalingen in het Nederlands, moeten dus vooral niet terugdeinzen voor behoorlijk wat extra interpretatie-arbeid.

En deze vertaalster, allang geen studente meer, gaat intussen vlijtig verder met het interpreteren van Franse teksten. Bij het herformuleren moet ze er wel op letten dat ze het betoog niet té sterk naar zich toetrekt, uit een té grote vertrouwdheid met een auteur als Foucault, vanuit té veel vertaalervaring, met het risico van de bijbehorende automatismen. En ze moet erop letten dat ze niet té plechtstatig vertaalt, iets waar proeflezers mij soms hoffelijk voor waarschuwen: niet te veel *uiteraard* maar vaker *natuurlijk*, niet te veel *indien* maar vaker *als*. Het is wel jammer dat je daarmee een differentiatie-instrument verliest, want *natuurlijk* en *als* hebben meerdere betekenissen terwijl *uiteraard* en *indien*, net als veel andere enigszins plechtstatige woorden, eenduidig zijn. Het blijft in dat opzicht schipperen.

Nog maar een paar jaar geleden verscheen van Foucault het in 1966 geschreven *Discours philosophique*. Tot dan toe was die tekst in manuscriptvorm gebleven, maar sinds de erfgenamen het hele Foucault-archief hadden verkocht aan de Bibliothèque Nationale, leek een zorgvuldige uitgave van dit manuscript de onontbeerlijke pendant van het selectief grasduinen waarin eenlingen zich ongetwijfeld zouden gaan storten. Verder zijn er nog vier dikke delen *Dits et écrits*: verzamelde artikelen, interviews en lezingen. En er is een boek dat mij bijzonder dierbaar is maar dat nooit in zijn volledigheid is vertaald: de oorspronkelijke, complete versie van *Histoire de la folie*. Het was Foucaults proefschrift en het ging over het nog steeds actuele thema van de uitsluiting. In *Histoire de la folie* (*Geschiedenis van de waanzin*) was dat de uitsluiting van geesteszieken ten opzichte van de 'met rede begaafden'. De auteur moet er zonder veel plezier een verkorte

versie van hebben gemaakt, die aan veel vertalingen ten grondslag heeft gelegen, terwijl de complete versie met nog meer recht om een vertaling vraagt.

Kortom, dankzij Foucault kan ik gelukkig nog heel lang 'uitrusten van het leven'.